

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**ГУБЕРНАТОРСЬКА ПЕРЕВІРКА ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1859 р. ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ**

Робота присвячена губернаторській перевірці державних установ одинадцяти повітів Чернігівської губернії 1859 р. Результати її були викладені у спеціальних “замечаниях” чернігівського губернатора, що й стали основним джерелом при написанні даної роботи.

Протягом 25 серпня - 10 жовтня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії проводилася ревізія державних установ в одинадцяти повітах (Глухівському, Борзенському, Ніжинському, Конотопському, Кролевецькому, Городницькому, Новозибківському, Суразькому, Мглинському, Стародубському, Новгородсіверському). Об'єктом перевірки стали повітові суди, дворянські опіки, городові ратуші та магістрати, сирітські міські суди, міські думи, поліції, квартирні комісії, земські суди (у складі останніх окремо перевірялися підпорядковані їм станові пристави), посадські установи та окремі чиновники. Предметом стали стан справ у вищеперелічених установах та якість виконання обов'язків, покладених на чиновників, які там працювали.

Результати даної перевірки були викладені у т.зв. “замечаниях” начальника губернії, що додавалися до його указу [6]. Цей документ дає змогу певною мірою оцінити рівень професіоналізму чиновників провінційних державних установ передреформених років, їхню старанність (або навпаки, халатність) під час виконання своїх функцій.

У Чернігівській губернії у цей період нараховувалося: 1 губернське місто, 14 повітових, 4 заштатних, 16 посадів, 41 містечко, 12 слобід, 822 села, 982 “деревни” та понад 1 тис. хуторів [хутір - невеликий виселок, де налічувалося від 1 до 10 хат] [2, с.71, 74].

У деяких заштатних містах, посадах, містечках вводилися спеціальні установи та службові посади. Так, у заштатних містах Короп Кролевецького та Погар - Стародубського повітів існувала посада частного пристава. У містечку Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту був т.зв. наглядач (“смотритель”), який, як і пристави, підпорядковувався місцевому земському суду. У посадах Чудович Новозибківського повіту, Єленка, Воронка та Лужков Стародубського повіту була введена окрема посада поліцмейстера. Окрім цього у Новозибківському повіті функціонували Чурівська, Климівська та Злинська посадські ратуші, у Суразькому повіті - Клинівська, у Стародубському - Лужковська, Єленська та Воронківська ратуші.

Перевірка установ кожного повіту завжди починалася з *повітового суду* та дворянської опіки, що знаходилася при ньому. Таким чином держава намагалася показати свою першочергову турботу про ті установи, що захищали інтереси саме представників дворянського стану. Повітовий суд був створений згідно з “Учреждениями о губерниях” 1775 р. як нижча судова інстанція повітового рівня для вирішення справ місцевого дворянства. На

цей же орган покладалися також деякі поліцейські, адміністративні й нотаріальні функції. На початку XIX ст. цей суд стає фактично всестановим, але формально вважається все ще дворянським.

25-26 серпня ревізувалися т.зв. присутственні місця Глухівського повіту. Першим було перевірено стан справ у Глухівському повітовому суді. Виявилося, що робота цієї установи здійснюється на незадовільному рівні. Основна кількість нарікань стосувалася значної повільності у роботі (це було одне з найбільш розповсюджених зауважень). Зокрема, надто повільно відбувалися *“отписка и исполнение вступающим бумагам”*, особливо у тих випадках, коли ситуація вимагала термінового реагування. Наприклад, по рапорту Чернігівського земського суду, отриманому 2 січня 1859 р., Глухівським повітовим судом відповідна резолюція була зроблена вчасно, але доповідь про це була надана лише 20 березня.

Неякісно виконували свої функції канцелярські службовці: часто не вказували у вже вирішених цивільних і кримінальних справах, коли саме рішення було прийняте; велика кількість документів не була завірена підписами столоначальників.

Поруч зі швидким вирішенням кримінальних справ відбувалося надто повільне вирішення цивільних. Прикладами можуть бути дві цивільні справи цього суду. Справа за позовом козачки Коржової на козака Ковбасу за незаконне користування прибутками з маєтку Коржової була закінчена 20 квітня 1859 р., але запис про таке рішення повітового суду в матеріалах справи датується аж 2 липня. Інша справа про заорювання поміщицею Шечковою шляху поміщика Дергуна розглядалася протягом 22 грудня 1858 р. - 27 лютого 1859 р., а після цього було вирішено, що тут недостатньо матеріалів. Ця справа була надіслана до Глухівського земського суду на доопрацювання, але це сталося лише 19 березня 1859 р.

У книзі, куди записувалися всі т.зв. кріпосні акти, що здійснювалися Глухівським повітовим судом, наглядач повинен був підписуватися, чим підтверджував відповідність запису оригінальним документам. Але у даному суді не робилося навіть це [6, арк. 14].

Багато порушень було зафіксовано при перевірці Ніжинського повітового суду, що ревізувався 11 вересня. Основна їх маса була характерною для більшості державних установ XIX ст. Так, зміст рішень, що заносилися до спеціального реєстру справ, записувався членом суду скорочено, без потрібних пояснень. Іншим порушенням було несвоєчасне занесення потрібних відомостей до журналу засідань суду. Наприклад, рішення суду по справі про заборгування Науменком грошей Лосині від 20 січня було записане до журналу лише 19 березня. З тих, хто постачав гербовий папір, не бралися розписки. Незадовільно велися грошові документи і взагалі *“все денежные книги ведутся небрежно, особенно книга о пересылочных суммах, в которой несколько страниц совершенно перемарано”* [6, арк. 15зв.]. Неправильно здійснювалася процедура фіксування позик. Позичкові листи повинні були записуватися до т.зв. кріпосної книги повітового суду, а після цього віддаватися позичальнику. Чиновники ж Ніжинського повітового суду повертали ці листи кредиторам, що було заборонено законами. Наприклад, два позичкові листи на позичені штабс-капітаном Павловим у дружини титулярного радника Кобеляцької 10 тис. руб., після запису у книзі були

повернути не Павлову, а Кобеляцькій. З резолюцій Ніжинського повітового суду не видно, коли саме у тих чи інших справах приймалися рішення, що не давало змоги визначити час, протягом якого справа вирішувалася. У той же час було виявлено, що справи як цивільні, так і кримінальні здебільшого вирішувалися досить довго [6, арк.15зв.-16].

Більшість названих зауважень губернатора стосовно роботи Глухівського і Ніжинського повітових судів свідчать, перш за все, про низьку професійну підготовку чиновників і канцелярських службовців цих установ (особливо останніх). Всі вони погано орієнтувалися в самій процедурі виконання діловодства: не могли правильно і по формі заповнити документи, при винесенні рішень часто не посилалися на закон, згідно з яким рішення приймалося тощо.

Під час перевірки Кролевецького повітового суду 15 вересня були виявлені в основному ті ж недоліки, що і в інших судах - повільність у вирішенні справ, неправильне ведення документації. Окремо наголошено на неякісній роботі з грошовими документами - *“По денежным книгам приходные статьи не подписываются Приходорасходчиком. Пересылочной суммы накопилось с лишком 1100 руб., которые остаются не выданными и не разосланными по принадлежности. В свидетельстве денежных документов Уездный Стряпчий не участвовал в Январе, Феврале и Марте месяцах”* [6, арк.17зв.].

У Стародубському повітовому суді (ревізувався 6 жовтня), окрім низки вищезазначених недоліків, були помічені інші грубі порушення. Якщо під час розгляду справи суду потрібна була уточнююча інформація з інших установ, то туди слід було надсилати відповідні рапорти й донесення з проханням надати потрібні відомості. Замість цього чиновники суду надсилали до інших установ оригінали матеріалів справ, що було суворо заборонено законом.

Щодо згадуваних вже *“пересылочных сумм”*, то їх у Стародубському повітовому суді накопичилося аж з 1845 р. близько 2100 руб. і ніяких розпоряджень щодо їхнього подальшого використання зроблено не було. Причиною цього називалося те, що *“забираются еще в Архиве справки, когда дела кончены и куда присуждено теми решениями обратит деньги”* [6, арк.21].

У Новгородсіверському повітовому суді (ревізувався 10 жовтня) зміст рішень по справах записувався до т.зв. настільних реєстрів взагалі не членами суду, а канцелярськими чиновниками. Окрім цього, у таких реєстрах не зазначалося, коли справа була прийнята до розгляду, коли і які рішення приймалися у процесі її виробництва, коли справа була остаточно вирішена. Були тут виявлені й інші численні порушення [6, арк.21зв.-22].

Взагалі, порушення і недоліки, що зустрічалися у роботі повітових судів, як правило, були ідентичними за рідкісними винятками. Часто мала місце повільність у виробництві справ. У більшості випадків наглядч не робив підтверджуючих записів до кріпосної книги щодо оригінальності документів, на основі яких вирішувалася справа (це зауваження було зроблене губернатором практично всім повітом судам).

Але роботою деяких повітових судів губернатор все ж залишився задоволений. Членам та секретарям Конотопського, Городницького та

Мглинського повітових судів за старанність та успішне виробництво справ була навіть висловлена щира подяка [6, арк.22зв.].

Паралельно з повітовими судами перевірялися й *дворянські опіки*, які діяли при кожному з таких судів. Членами цієї установи вважалися повітовий предводитель дворянства (голова), повітовий суддя та засідателі повітового суду [13, с.207]. Завданням її було збереження дворянської власності в тому випадку, коли власниками її були вдови, малолітні діти, психічно хворі або особи, які скоїли тяжкі злочини, промотували своє майно т.зв. *“порочними”* способами (програвали в азартні ігри, пропивали і т.ін.). До відомства дворянських опік відносилися також маєтності, секвестровані за казенними стягненнями та іншими державними постановами, і маєтності, що перебували в стані оскарження за духовними заповідями [7, с.134; 5, с.524-525]. Кількість опікунських справ, як правило, була незначною, що сприяло їх швидкому виконанню. Питання про професіоналізм у дворянських опіках фактично не ставилося, оскільки функції, що покладалися на чиновників цієї установи, були доволі простими (визначення опікунів, перевірка опікунських звітів і т.п.). Все це сприяло тому, що губернатор залишився задоволеним роботою майже всіх ревізованих дворянських опік. Певні нарікання були зроблені тільки на адресу Суразької дворянської опіки. Тут було наголошено на повільній роботі установи. Зауваження отримав засідателі місцевого повітового суду Рославцов, з боку якого *“поверка на месте опекунских отчетов не сопровождается должною поспешностью, - что прямо обнаруживает его безпечность и нерадение к исполнению поручений Опекы, тем более, что он весьма редко присутствует в Уездном Суде”* [6, арк.19зв.].

Городові магістрати та ратуші, були нижчими судовими інстанціями для міських жителів або жителів посаду. До складу магістрату входили 2 бургомістри і 4 ратмани, які могли засідати в половинному складі по черзі. До складу городского магістрату обиралися міські купці та міщани раз на три роки. Цим установам ініціатива самостійного порушення справи не належала. Вони розглядали справи за скаргами чи позовами приватних осіб, а також за вказівками вищих присутственных місць.

До компетенції городових магістратів і ратуш відносилися кримінальні та цивільні справи купців та міщан міста або посаду, для яких він був першою, нижчою інстанцією.

Під час перевірки городових ратуш та магістратів в основному не було зроблено зауважень щодо роботи Глухівського та Новгородсiверського городових магістратів, а також Конотопської й Городницької городових ратуш. Стосовно інших ратуш і магістратів губернатором були висловлені певні зауваження, більшість з яких були типовими для державних установ того часу (основна їх маса називалася вище і стосувалася повітових судів). Але найбільше нарікань було на надзвичайну повільність у вирішенні справ. Наприклад, справа Ніжинського городского магістрату про крадіжку у купця Вахрамєєва тютюну пролежала без виробництва у магістраті з 6 квітня до 2 вересня, а в день ревізії (11 вересня) було вирішено повідомити Ніжинську міську поліцію аби та доповнила справу новими матеріалами [6, арк.16]. А 20 січня 1859 р. до Крелевецької городской ратуші надійшли матеріали справи про нанесення образи Задорожній. Ця справа не вимагала подальшого

виробництва, але рішення по ній було зроблене лише 20 квітня [6, арк. 17зв.]. Справочинство Суразької городової ратуші взагалі “*найдено разстроенным еще по прежним ревизиям и в настоящее время оно находится в таком же виде*” [6, арк. 19зв.]. У матеріалах ревізії наводиться багато подібних прикладів.

У деяких посадах також функціонували ратуші. Під час перевірки губернатор ревізував Чуровську, Климівську, Злинську (Новозибківський повіт), Клинівську (Суразький повіт), Лужковську, Єленську та Воронківську (Стародубський повіт) посадські ратуші. Він залишився задоволеним результатами перевірки Лужковської, Злинської і, певною мірою, Климівської ратуш. В інших було виявлено низку недоліків. “*Класичною*” була повільність у вирішенні справ. Наприклад, чиновники Чуровської посадської ратуші реєстрували як закінчені у виробництві ті справи, які були відправлені в інші установи на доопрацювання і для доповнення новими матеріалами. А архів цієї ратуші знаходився у занедбаному стані.

При кожній ратуші та магістраті існували *сирітські городові суди*. На них покладалися практично ті самі обов’язки, що й на дворянські опіки при повітових судах. Але сирітські суди розглядали опікунські справи місцевого купецтва та міщан [5, с. 526]. Як і у випадку з дворянськими опіками, губернатор залишився задоволеним роботою цих судів, але Ніжинський, Стародубський та Новгородсіверський сирітські суди отримали нарікання за “*недостаток настоящий за скорейшим представлением опекунских отчетов*”.

Ще жалуваною грамотою містам 1785 р. Катерина II започаткувала такі органи міського самоуправління, як *міські думи*. Вони поділялися на загальні та шестигласні: перша - представницьке зібрання, що скликалося за потребою (складалося з виборних представників усіх шести категорій міщан); друге - постійно діюча управа, куди члени обиралися загальною думою [1, с. 278]. Повноваження цього органу не були дуже широкими. Вони виконували деякі поліцейські функції - нагляд за спокоєм на торгах та базарах. При шестигласних думах з’являлися особливі торгові депутації, наглядачі, інспектори. Діяльність цих дум багато у чому залежала від губернатора. Міські збори скликалися тільки з його наказу чи дозволу; він контролював правильне використання коштів міською громадою; дума звітувала перед ним і казенною палатою по прибутках і витратах [7, с. 140; 10, с. 222].

З десяти ревізованих міських дум (у м. Сураж такої думи не було) цілком задоволеним губернатор залишився роботою лише Конотопської та Новгородсіверської. В інших було помічено дуже велику кількість порушень. Особливо незадовільною була робота з грошовими надходженнями, витратами, фінансовими документами.

У Глухівській міській думі на момент перевірки у кінці серпня не було прозвітовано про кошти, витрачені ще у січні. Готівка, що знаходилася у думі, становила 3769 руб. 39? коп., з яких 900 руб. складали суму т.зв. “*коробочного сбора*” минулих років, що не були вислані за призначенням і в той же час “*лишены приращения процентами*” [не використані кошти слід було покласти до банку, щоб на них нараховувалися відсотки]. Окрім того, громадські кошти, що збиралися згідно з рішенням суспільства (такі рішення повинні були затверджуватися губернським керівництвом), не записувалися до спеціальних книг прибутків і витрат, а самі книги навіть не були заведені. І

цими коштами “*минуя всякое участие Думы, заведывает и распоряжается общественный староста*” [6, арк.14зв.].

У Борзенській міській думі була помічена нестача коштів готівкою (7 руб. 22? коп.). Якщо такі кошти вилучалися на якісь потреби, залишалася відповідна записка про їхнє використання за підписами членів думи, що не було зроблено. В Ніжинській думі взагалі не були заведені книги, куди записувалися всі фінансові документи. У Кролевецькій думі “*денежные журналы не переплетены и от постоянного обращения с ними запачканы и истерты. В приходном журнале под статьями нет подписи содержания сумм*”. Всі кошти, які надходили до міської думи, повинні були реєструватися спочатку в загальному журналі і лише після цього їх розписували в окремі книги, залежно від статті надходження. У Кролевецькій міській думі до загального журналу грошових надходжень записувалися лише ті кошти, що надійшли “*от городских оброчных статей*”, а всі інші надходження заносилися відразу до відповідних книг, чим порушувалася процедура реєстрації грошей у думі [6, арк.17зв.-18].

У Городницькій міській думі несвоєчасно стягувалися гроші з торговців, які володіли рухомими лавками (“*движимыми лавочками*”). У Новозибківській міській думі “*при поверке городских сумм, счета оказались выведенными неверно и в кладовом ящике не доставало 43 руб., которые, во время ревизии, были представлены из рук Градского Головы*” [6, арк.19].

Чинovníки Мглинської думи незадовільно вели книги надходжень коштів. Тут також мала місце “*недоимка за подвижные лавочки*” 150 руб. В Стародубській думі не здійснювався опис готівкових грошей.

В багатьох думах записи у загальному журналі грошових надходжень не затверджувалися приходорозходчиком, книги фінансових документів також не засвідчувалися підписами членів дум тощо.

Міські думи також займалися видачею паспортів на проїзд до інших регіонів. Процес видачі контролювали члени думи разом з повітовим стряпчим, що фіксувалося за їхніми підписами у відповідній книзі. У Глухівській думі навіть не була заведена така книга. Така ж ситуація була і в Борзенській думі. А у Стародубі думою паспорти (їх ще називали білети) “*на двухмесячную отлучку выдаются не самим просителям, а сторонним, для доставления по принадлежности, без всякого, впрочем, уполномочия от первых*” [6, арк.21].

Мали місце також “*класичні*” нарікання губернатора на повільність роботи міських дум. Зокрема, міською думою у Ніжині деякі укази Чернігівського губернського правління виконувалися лише через два місяці. А у Мглинській думі взагалі по багатьом “*вступающим бумагам распоряжение делалось через шесть месяцев и более*”.

Перевірялася робота і міської поліції. Згідно з “*Уставом благочиния или полицейским*” 1781 р. міська поліція підпорядковувалася губернському правлінню. Цей же документ визначав її склад, компетенцію, підпорядкованість [15]. Зокрема, до складу міської поліції могли входити городничий, пристави кримінальних та цивільних справ (частні пристави), два ратмана [14, с.225-227]. Існували й дрібніші поліцейські посади. До основних функцій цього органу відносилися: 1) нагляд за суспільним спокоєм;

2) нагляд за виконанням законів; 3) виконання розпоряджень губернського правління, судових палат і “прочих судов” (ст.30 “Устава”) [15, с.26]. Виконувала міська поліція й деякі судові функції - проводила попереднє слідство і судила за дрібними кримінальними справами (крадіжки та шахрайства, збитки за якими не перевищували 20 руб.) [7, с.136]. До кінця 50-х років XIX ст. функції міської поліції практично не змінилися і продовжували визначатися “Уставом благочиния”.

Перевірка міської поліції показала, що на належному рівні діяла поліція міст Глухів, Конотоп, Кролевець, Городня, Новозибків, Сураж, Мглин, Новгород-Сіверський. Тут у деяких випадках мали місце лише дрібні порушення, що стосувалися здебільшого неправильного ведення документації. У діях поліції міст Стародуб, Ніжин і Борзна було виявлено цілу низку грубих порушень: часто не стягувалися потрібні мита (“с мировых прошений пошлин не взискивается, тогда как дела подобным образом прекращались по Полиции”); документи не закріплювалися підписами чиновників. У м.Борзна слідчі справи велися без належної уваги й дуже повільно. Так, виробництво справ про крадіжку у Гордієнка різних речей на суму 40 руб. та про завдання губернським секретарем Плющем образи дружині козака Февронії Плющевій були припинені без будь-якої причини [6, арк.15].

Ніжинська поліція не контролювала якість виконання функцій частними приставами, які були їй підпорядковані. До того ж у самій поліції кримінальні та боргові справи розглядалися “постоянно з разными упущениями”. Це призводило до того, що справи поверталися на доопрацювання по декілька разів і, за словами губернатора, “редкое дело имело правильное и скорое производство” [6, арк.16-16зв.].

У поліції Стародуба зі справами, що сюди надходили, взагалі відбувалися цілі махінації. Тут “Городская Полиция, равно Частный Пристав, дабы не показывать за собою много дел, передали Квартальному Надзирателю для производства 16, которые конечно, у него находятся только на сохранении, исполнения же по ним никакого не делается”. Такий стан роботи у стародубській поліції був помічений ще під час попередньої ревізії у 1858 р. Як бачимо, у 1859 р. ситуація не покращилася. На совісті поліції Стародуба були також не стягнуті 80088 руб. 55? коп. “податей и недоимок с неокладным сбором” [6, арк.21].

У відносно недавньому минулому незадовільним був стан справ у Мглинській міській поліції. Але після того, як городничим тут було призначено підполковника Рітце, виробництва за всіма справами “или безостановочно”. Навіть невіршені справи минулих років доповнювалися необхідними відомостями й негайно надсилалися на розгляд до відповідних судових інстанцій. Хоча на момент ревізії цієї установи (4 жовтня) незакінчених справ тут залишалося ще досить багато, в цілому губернатор залишився задоволеним роботою місцевої поліції.

У посадах поліцейські функції виконували спеціально призначувані сюди поліцмейстери або помічники станових приставів. Таким чином губернатор перевіряв якість виконання і ними своїх обов’язків. Була проведена ревізія діяльності поліцмейстерів посадів Чурович Новозибківського та Єленка, Воронка і Лужков Стародубського повітів.

Губернатор залишився задоволеним якісною роботою посадських поліцмейстерів Єленки й Воронки - їм навіть офіційно була висловлена щира подяка. У чуровського та лужковського поліцмейстерів були виявлені деякі службові упущення. У Лужкові незадовільно велися боргові (вексельні) справи; книги, де фіксувалися грошові суми на утримання поліції, не завірялися підписами стряпчого. За це лужковський поліцмейстер отримав сувору догану [6, арк.21зв.].

Губернаторська ревізія повітів Чернігівської губернії 1859 р. показала неоднаковий стан справ у *земських судах* та у підпорядкованих ним станових приставів. Земський суд був головним поліцейським органом у повіті. Він виконував усі розпорядження губернатора, губернського правління і справника. Останній очолював земський суд і обирався на три роки місцевим дворянством. Окрім нього до цієї установи входили 4-5 дворянських засідателів, а з 30-х років XIX ст. додалися ще й засідателі від державних селян. Канцелярія земського суду очолювалася секретарем і складалася з двох відділів (т.зв. столів) - додаткового та слідчого [8, с.178-179]. Земські суди також виконували вироки суддів, провадили попереднє слідство (ця функція покладалася саме на слідчий стіл), а в деяких випадках приймали справи до розгляду. Вони повинні були також наглядати за якісним і своєчасним виконанням обов'язків становими приставами. У разі потреби, останніх земські суди могли навіть карати (як правило, у вигляді якихось стягнень, доганами тощо). Покладалася на земські суди й низка інших завдань: нагляд за виконанням натуральних повинностей, за порядком під час торгівлі, продовольчими справами, станом доріг, дотриманням протипожежних та протиепідемічних заходів тощо [12].

Губернатор висловив щиру подяку членам та секретарям Ніжинського, Новгородсіверського та Новозибківського земських судів. Чиновники інших судів отримали офіційні зауваження, догани і вимоги негайно виправити помічені недоліки, зокрема у дотриманні канцелярського порядку та у виробництві справ.

Взагалі, чи не найбільше уваги губернатором було приділено саме земським судам. Про це свідчить великий обсяг інформації, присвяченої стану справ саме у цих установах. Тут наводиться велика кількість прикладів по тим чи іншим справам, де були помічені порушення. Як і в більшості установ, основним наріканням тут була повільність у вирішенні справ та неправильне ведення документації.

У Глухівському земському суді *“по докладному регистру Стола Исполнительного, в противность закона, резолюции полагаются не рукою Члена, а просто канцелярским чиновником. Окончательного производства по делам в регистре не объясняется, от чего не видно, долго ль в Суде находились под рассмотрением дела”* [6, арк.14зв.]. Грубим порушенням тут було й те, що *“оставшиеся от прошлого года неисполненные дела не переведены в книгу, заведенную на текущий год”*. А це призводило до того, що справи минулого року залишалися без уваги і вирішення.

У Борзенському суді біло помічено пасивність щодо покарань (у вигляді службових стягнень) тих станових приставів, які подавали до земського суду справи, не вирішені до кінця, або з іншими упущеннями, що заважало їх

“поспешному окончанию”. Щодо Кролевецького земського суду, то тут взагалі *“дела запущены с 1854 г.”*, близько 100 справ знаходилися у суді без вирішення. Чиновники Суразького земського суду, аби приховати, скільки часу у суді знаходяться справи без виробництва, не вказували дату, коли саме та чи інша справа надійшла до цієї установи. У деяких судах реагування на справи, що надійшли до розгляду, відбувалося лише через декілька місяців.

За винятком Ніжинського, Новгородсіверського та Новозибківського, губернатор залишився невдоволеним роботою обрєвізованих земських судів.

Кожен повіт поділявся на адміністративно-поліцейські одиниці - стани. У кожний стан губернатор призначав від імені імператора безпосередніх виконавців наказів губернських та повітових посадовців та установ - *станових приставів* [11, с.3-4; 3, с.191]. Станові пристави призначалися з місцевих дворян, які мали нерухому власність в цій губернії. Основні обов'язки станових приставів поділялися на виконавчі - це нагляд за точним виконанням законів і особливих розпоряджень уряду, та судово-поліцейські - це вживання заходів для припинення виникаючих безпорядків і попередження їх відновлення в майбутньому [9, с.489-490; 4, с.45-49].

Перевіряючи роботу станових приставів, губернатором були помічені різноманітні недоліки. Так, усі три стани Глухівського повіту знаходилися *“в большем беспорядке”*. Особливе невдоволення висловлювалося роботою станового пристава 3-го стану. У Конотопському повіті становище було не краще. Ще під час попередньої ревізії начальник губернії визначив тутешнім становим приставам термін для виправлення занедбаного справочинства - до 1 січня 1859 р. Незважаючи на це, під час перевірки 13 вересня 1859 р. зазначалося, що *“дела старые находятся в прежнем положении - ни сколько не подвинуты к окончанию... Действия Становых Приставов относительно исполнения сказанного распоряжения Начальника Губернии ограничились очищением только двух сот бумаг; но уменьшение такого количества бумаг, тогда как их остается еще у Приставов неисполненных 500 слишком и при том на половину прежних лет, не привело станов в удовлетворительное состояние”* [6, арк.14зв., 17]. Подібна ситуація склалася й у Городницькому повіті, де справи усіх трьох станових приставів були дуже занедбані, особливо у 1-му та 2-му станах. Так, у 1-му стані виробництво справ знаходилося *“без всякого движения с 1855, 1857 и 1858 г.”*, а справочинство пристава 3-го стану ще в 1858 р. *“найдено было запущенным; в 1859 году оно нисколько не исправлено”* [6, арк.18зв.]. У Новозибківському повіті пристав 1-го стану виконував свої повноваження настільки неякісно, що був звільнений з посади ще до описуваної ревізії. На його місце був призначений чиновник Нехаєвський. Але на момент описуваної ревізії *“дела и бумаги с 1854, 1855 годов и т.д.”* залишалися неvirішеними [6, арк.19]. Незадоволеним залишився губернатор і результатами перевірки роботи пристава 1-го стану Суразького повіту, зокрема повільним вирішенням справ стосовно боргів поміщиці Лайкевичевої різним особам (на вирішення останніх губернатор надав приставу двотижневий термін, починаючи з 2 жовтня). Усі три станових пристави Мглинського повіту також показали низький професійний рівень і повільне виконання своїх обов'язків (велика кількість справ лежали без вирішення навіть з 1854 р.) [6, арк.20, 20зв.].

В цілому у результаті перевірки було виявлено досить багато фактів неякісної роботи цих чиновників. Пристави 2-го стану Кролевецького, 2-го стану Городницького, 3-го стану Суразького, 1-го стану Стародубського, 1-го й 2-го станів Новгородсіверського, 2-го стану Борзенського повітів за незадовільну роботу отримали офіційні зауваження від губернатора. Пристави 1-го й 3-го станів Конотопського, 2-го й 3-го станів Мглинського, 3-го стану Стародубського, 1-го й 3-го станів Городницького, 3-го стану Борзенського повітів “за явное невнимание к службе, накопление дел, особенную медленность и неправильные действия в делопроизводстве” отримали сувору догану [6, арк.22зв.-23]. Приставам 1-го стану Ніжинського та 1-го стану Новозибківського повітів було наказано негайно виправити помічені під час ревізії недоліки стосовно ведення канцелярського порядку та у виробництві справ.

Незважаючи на чисельність випадків цілком чи частково незадовільної роботи станових приставів, начальником губернії були також зафіксовані випадки якісного виконання ними своїх повноважень. Результатом стало те, що станові пристави 1-го й 3-го станів Кролевецького, 2-го й 3-го станів Новозибківського, 2-го стану Суразького, 2-го стану Стародубського, 3-го стану Новгородсіверського повітів та частні пристави заштатних міст Короп і Погар “за усердие и успешное делопроизводство” отримали т.зв. “искреннюю благодарность” [6, арк.22зв.].

Як зазначалося вище, у посадах поліцейські функції виконували або поліцмейстери, або помічники станових приставів. Усі міста були розділені на частини, де поліцейські функції виконував частний пристав. Ці посадовці діяли також у заштатних містах. При кожному частному приставі була окрема канцелярія. Поліція кожної частини, окрім того, що слідувала за суспільним спокоєм у місті, також боролася з пожежами. На частних та станових приставів також покладалася низка невизначених чітко функцій: проведення огляду померлих, нагляд за підкинутими дітьми, корчмами, готелями, ресторанами тощо [8, с.177-180].

Обревізовані були губернатором і ці чиновники та їхні канцелярії. Поміщикам станових приставів у посадах Злинка, Шеламів, Ардоні, Тимошкин-Перевоз та частним приставам заштатних міст Короп і Погар за старанність та успішне виробництво справ була оголошена щира подяка. Зауваження були висловлені на адресу помічників приставів посадів Климова, Клинци, Млинка. Зокрема, помічник пристава посаду Климова неякісно вів т.зв. подвірний опис. До нього, наприклад, не був внесений народжений міщанкою Д.І.Гридіною 23 серпня 1859 р. син Олександр, що й було помічено під час ревізії. Схожі упущення були і у клинцівського помічника пристава.

У містечку Середина-Буда Новгородсіверського повіту поліцейські функції були покладені на підпорядкованого земському суду смотрителя, єдиним зауваженням щодо роботи якого було те, що “дела по взысканиям сопровождаются медленностию” [6, арк.22зв.].

Установами, які підлягали губернаторській перевірці, були *квартирні комісії*, що діяли на підставі указу Сенату від 25 червня 1808 р. для розподілу квартир та розквартирування військових частин. У роботі більшості цих

комісій порушення не були виявлені. Виключення становили Борзенська, Ніжинська, Конотопська та Городницька квартирні комісії, де були помічені певні порушення.

У Борзенській квартирній комісії було помічено відсутність канцелярського порядку, неконтрольованість коштів установи. Так, отримані у Борзенського повітового казначейства 96 руб. за оренду у міщанина Шеремета приміщення для караульних солдат при кладовій повітового казначейства *“ни где ни на приход, ни в расход не записаны, и выданы ли они по принадлежности - сведения в Комиссии нет”* [6, арк.153в.].

Але найчастіше порушення цих комісій були пов'язані з організацією військового постю. Такий недолік був присутній у роботі усіх чотирьох названих комісій. Наприклад, у Ніжинській комісії *“назначение офицерского постоя бывает произвольное от Комиссии, без соблюдения установленных на этот предмет правил”*. У Конотопі квартирна комісія не дотримувалася рівності при призначенні постійної квартирної повинності для власників будинків - *“одному хозяину выдается билет о назначении постоя на месяц, другому на два, а некоторым на три месяца и т.д., даже до 6 месяцев”* [6, арк.163в.]. Такі ж порушення були виявлені і в роботі квартирної комісії м.Городня. Тут цій установі навіть було наказано взяти собі за правило, аби білети на постой кожному власнику будинка видавалися на трьохмісячний термін [6, арк.183в.].

Загалом, губернатором було висловлено велику кількість зауважень щодо роботи державних установ усіх ревізованих повітів Чернігівщини. Відносно незначна кількість чиновників та установ отримали т.зв. *“искреннюю благодарность”*. Всі інші за неналежне виконання своїх обов'язків отримали *“замечание”*, *“выговор”*, *“строгий выговор”* або рекомендацію *“немедленно исправить”* [6, арк.223в.-23]. Результати перевірки були розіслані до всіх установ ревізованих повітів *“с тем, чтобы означенные в сих замечаниях беспорядки были исправлены немедленно, и чтобы на будущее время подобных беспорядков не допускали”* [6, арк.23].

В описаний період країна стояла на порозі великих перетворень, здійснених імператором-реформатором Олександром II. Позначилися вони й на повноваженнях губернаторів. Залишаючись найвпливовішими особами в губерніях, вони, наприклад, втратили право *“ревізії”* судових справ [8, с.260]. Як бачимо з наведених вище даних, ще у 1859 р. губернатори досить активно користувалися цим правом.

В цілому, матеріали губернаторських ревізій є надзвичайно цінним джерелом для вивчення історії різних місцевих державних установ. З них можна отримати відомості про коло питань, що відносилися до компетенції тих чи інших установ; про якість виконання ними своїх функцій; про типові помилки, яких припускалися чиновники, які тут служили. Але обмежуватися вивченням тільки подібних джерел, звичайно, не припустимо.

Для отримання максимально повної і достовірної інформації про державні установи Російської імперії (у тому числі й ті, що діяли на українських територіях) обов'язково слід дослідити й матеріали самих цих установ, що у досить значній кількості зберігаються у центральних і обласних державних архівах.

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Киев-СПб.: Издание книгопродавца Н.Я.Оглобина, 1900. – 670 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІІ. Ч.2. Черниговская губерния. – СПб.: В Типографии Департамента Генерального Штаба, 1851. – 183 с.
3. Градовский А.Д. Собрание сочинений. – Т.8. Начала русского государственного права. – Ч.2. Органы управления. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1903. – 580 с.
4. Дегтярьов С.І. До питання історії інститутів судових слідчих та станових приставів у Російській імперії // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – №14(94). – С.45-49.
5. Дегтярьов С.І. Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст.: джерела // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Т.19 (у 2-х кн.). – Тематичний випуск: “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. – Книга І. – Київ, 2009. – С.522-531.
6. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). – Ф.557. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.14-23.
7. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Изд-во “Высшая школа”, 1968. – 368 с.
8. Ерошкин Н.П., Куликов Ю.В., Чернов А.В. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции (Учебное пособие). – М., 1965. – 418 с.
9. МВД России. Энциклопедия. – М., 2002. – 520 с.
10. Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России. 1856-1874: Сборник / Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Буинелла. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1992. – С.221-238.
11. Памятная книга полицейских законов для чинов городской полиции / Сост. В.Лукин. – СПб., 1856. – 320 с.
12. ПСЗ. – Т.ХХ. – №14392.
13. Российское законодательство Х-ХХ веков. В девяти томах / Под ред. Е.И.Индова. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – 680 с.
14. Свод законов Российской империи. – Учреждения. – Ч.2. Учреждения губернские. – СПб.: В Типографии II Отд. Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1833. – 908 с.
15. Устав благочиния или полицейский. – 1781. – 75 с.

Дегтярев С.И.

Губернаторская проверка государственных учреждений Черниговской губернии 1859 г. и ее результаты

Работа посвящена губернаторской проверке государственных учреждений одиннадцати уездов Черниговской губернии 1859 г. Ее результаты были изложены в специальных “замечаниях” черниговского губернатора, которые и стали основным источником при написании этой работы.

Degtyaryov S.I.

Governor checking of the state institutions of Chernihiv province in 1859 and its results

The work is dedicated to the governors checking of the state institutions of eleven districts of Chernihiv province in 1859. The results were exposed in special “remarks” of Chernihiv governor, that became the main source during writing the work.

Отримано 30.04.2010